

УДК 37.015.3:316

Вікторія Турбан,
м. Київ

ФАКТОР ФРУСТРАЦІЇ ЯК ЗАСІБ АКТУАЛІЗАЦІЇ МОРАЛЬНИХ ДИЛЕМ

В статье исследуются влияние фрустрации на актуализацию субъектом моральных дилемм. Показано, что моральные дилеммы не имеют для субъекта практического значения в условиях стереотипной деятельности. Возникновение проблемной ситуации в частности переживания фрустрации – подталкивает субъекта к рефлексии и осознанию моральных дилемм.

Ключевые слова: мораль, деятельность, фрустрация, психическое состояние, фрустрационное состояние, моральная дилемма, рефлексия.

The article examines the impact of frustration on the actualization of the subject of moral dilemmas. It was shown that moral dilemmas are not subject to any practical significance in terms of stereotyped activity. The emergence of the problem situation and particular feelings of frustration - prompts the subject to reflection and awareness of moral dilemmas.

Key words: morality, activity, frustration, mental state, state of frustration, moral dilemma, reflection.

Переживання моральності (в цілому «нормальності», «нормативності») власної поведінки та суджень є важливим для людини. Відповідно, усвідомлення відхилення власної поведінки та суджень від моральних стандартів може спричинити негативні переживання. А неможливість діяти відповідно до соціальних стандартів – може переживатися особистістю як фрустраційний фактор.

Фрустрація (від лат. *frustratio* – обман, руйнація планів) традиційно обґрунтовується як психічний стан, що проявляється у почутті тривоги, приреченості, відчаю. Цей стан також трактується як стрес (Л. Китаєв-Смик). Детермінативною щодо фрустрації розглядається ситуація, що сприймається людиною як невідворотна загроза, що є на шляху цілеспрямованої діяльності (при цьому мета діяльності є суб'єктивно значущою). Фрустрація супроводжується обуренням, роздратуванням, почуттям провини тощо. Має місце психологічна схильність до фрустрації, що проявляється у ступені толерантності щодо фрустратора і, фактично, є психологічною стійкістю стосовно певного подразника. Фрустраційна толерантність (стійкість) формується у процесі становлення особистості, набуття певних форм емоційного реагування на життєві труднощі, здатності до передбачення успішного виходу з фрустраційної ситуації.

Саул Розенцвейг, один із перших дослідників цієї проблеми, тлумачив фрустрацію як сукупність реакцій організму у випадку зіткнення із непоборними перепонами на шляху вдоволення тієї чи іншої життєвої потреби. Наголосимо, що йдеться про фрустрацію, як реакцію організму. Для С. Розенцвейга усі прояви психологічного характеру мають місце як наслідки психофізіологічних процесів. Останні розглядаються як цілком об'єктивні та закономірні.

Харківський дослідник А. Плотічер поділяє наведений погляд С. Розенцвейга, наголошуючи, що фрустрація є передусім станом, що характеризує *організм, а не особистість*. При цьому, на думку А. Плотічера, явище фрустрації перебуває у площині, що «ближча до патології, ніж до норми», оскільки охоплює «емоційно-мотиваційні розлади». Так, на думку згаданого автора, до фрустрації може бути віднесено:

а) різноманітні депресивні стани, що супроводжуються похмурих світовідчуттям, втратою віри в майбутнє;

б) тривожно-фобічні стани, що проявляються в різних страхах (за відсутності справді погрозного об'єкта) сув'язних зневірі у можливість їхнього подолання;

в) крайній емоційній лабільності, що супроводжується частою зміною типу сприйняття життя і пов'язаною з цим частою зміною почуття вдоволення та невдоволення;

г) періодичні «дисфонічні стани» – складний комплекс різних емоцій (туга, злість, страх) (на думку А. Плотічера, цей стан є тотожним агресивним реакціям на фрустрацію, що виокремлюються біхевіористами);

г) «абулічні та парабулічні стани, що мають місце за певних психопатій», виражаються у внутрішніх конфліктах («хочу – не можу») з тенденціями суїцидального характеру;

д) некритичній творчій активності, що закономірно призведе до втрати віри в себе;

е) або ж, навпаки, у ретельному слідуванні нормам, зокрема, у «патологічному педантизмі, станіві в'язкості переживань», почутті «неспроможності досягти поставленої мети».

Коли «почуття невдоволеності сягає певного ступеня вираженості, – зазначає А. Плотічер, – і виявляє тенденцію до усталення, тоді виникає стан фрустрації». Однак, як зазначає дослідник, хоча фрустрація і містить набір проявів гідний уваги будь-якого психіатра, таке поняття є поширенішим у психології, попри те, що і в психіатрії це «поняття є законним» [6]. Резюмуючи тлумачення А. Плотічера, зазначимо, що в основі фрустрації перебуває не лише суб'єктивне сприйняття особи, а й об'єктивні психофізіологічні процеси становлення, що призводять до стану фрустрації як цілісного утворення, патологічне вираження якого переходить до неврозів і психозів.

Леонід Китаєв-Смик виокремлює фрустратор як окремий тип стресогенних чинників. При цьому фрустрацію і стрес, слідуючи за Г. Сельє, тлумачать як якість ситуативних реакцій організму і психіки, наголошуючи, що ці реакції постають «проявами адаптації живих об'єктів до вимог середовища» [3]. Л. Китаєв-Смик виокремлює стеничні (активні) й астеничні (пасивні) реакції на стресори та фрустратори. «Біологічне призначення» активних реакцій – сприяти, шляхом «прискорення та посилення захисних (чи

агресивних) дій», нейтралізації впливу несприятливої ситуації. «Надмірна активізація поведінки може призвести до помилкових дій і, навіть, до дезорганізації діяльності». Оскільки така «активізація емоційно-рольових реакцій, прискорення діяльності може супроводжуватися втратою окремих необхідних дій і виникненням помилкових дій. При цьому неправильно оцінюється ситуація, помилково використовуються сліди пам'яті, хибним виявляється прогноз розвитку ситуації та планування діяльності, знижується контроль за власними діями» [3].

У свою чергу, пасивні реакції виявляються у «зниженні емоційно-рухової активності, зменшенні спонукальної ролі вольових процесів». Якщо стенічні реакції (агресія, втеча) спрямовуються на «усунення екстремального фактора», то астенічні – на його «перечікування». «У моменти критичних ситуацій, – зазначає Л. Китаєв-Смик, – від людини може вимагатися, в одних випадках, прискорення її діяльності, в інших – навпаки, виконання нею ролі пасивного спостерігача». Отже, адекватність стенічних і астенічних реакцій залежить від ситуації діяльності. Виокремивши два способи реакцій (які іноді ще позначаються як «поведінка типу А» і «поведінка типу В»), автор робить важливе уточнення: за тривалої дії подразника «пасивне реагування виникає практично в усіх людей» – у тих, які спочатку намагаються «нейтралізувати» подразник та, які з початку орієнтуються на «перечікування». Однак, ця вторинна реакція може локалізуватися на рівні гальмування фізіологічних процесів, компенсуючись «посиленням вольових імпульсів. У такому випадку суб'єкт, ніби заперечує негативне значення труднощів і, таким чином, зменшує їхню інтенсивність» [3].

Тому у цій статті ми маємо на меті – показати, що фактор фрустрації може бути засобом актуалізації моральних дилем.

Отже, фрустрація містить: а) суб'єктивні (оцінкові) характеристики фрустратора; б) об'єктивні властивості, пов'язані з реакцією організму на діяльність в екстремальних умовах; в) останні, об'єктивні риси фрустрації, обумовлюють її цілісність, як психічного стану.

Визначимо компоненти, що позитивно впливають на перебіг адаптації щодо ситуації діяльності, а також ті компоненти, акцентуація яких викликає вплив негативний. Як позитивними, так негативними – можуть виступати одні й ті самі реакції суб'єкта, але їхня оцінка залежить від тривалості прояву кореляції з іншими психічними властивостями, а також від вимог ситуації. Наприклад, розв'язуючи певне завдання і вичерпавши набір приналежних досвіду операцій («репертуар» поведінкових стереотипів), суб'єкт може прийти до оцінки умов розв'язання як унеможливленню, а завдання тлумачити як «нереальне», «непосильне». Тобто, матиме місце оцінка ситуації як фрустраційної. У цій ситуації закономірно виникатиме почуття тривоги, що може супроводжуватись актуалізацією креативних здатностей. В останньому випадку, тривога, як наслідок фрустрації, виступатиме позитивною реакцією; у першому ж – цілком негативною. Але та ж сама фрустрація, не набуваючи позитивного вирішення або ж вирішення негативного (заперечення діяльності), може мати наслідком переростання тривоги, як ситуативної

реакції, у тривожність як особистісну властивість. Тобто, ми бачимо, що оцінка психічних реакцій у фрустраційній ситуації залежить від багатьох компонентів.

Разом з тим, відзначимо наступний момент: помітна тенденція тлумачення фрустрації як цілком негативного феномену, значно пов'язано із підкресленням детермінаційної ролі фрустрації щодо агресії. Відповідно до традиційної схеми біхевіоризму «S – R», фрустрація розглядається як причина, агресія – наслідок, причому однозначний і неминучий. Як відомо, яскравіше фрустраційна теорія агресії сформульована Джоном Доллардом. Згідно цій теорії, агресія не є наслідком внутрішніх потреб, а є наслідком фрустрації, тобто, перепон, що виникають на шляху цілеспрямованих дій суб'єкта або ненастання очікуваного стану, якого прагне суб'єкт. Тому Д. Доллардом висувалось два положення: 1) агресія завжди є наслідком фрустрації; 2) фрустрація завжди тягне за собою агресію. Однак, ця теорія не підтвердилась. Як пише Ганс Гекгаузен «Не будь-яка агресія виникає внаслідок фрустрації (зокрема, з фрустрацією не пов'язана жодна з форм інструментальної агресії). І не будь-яка фрустрація підвищує рівень устремління до агресії (це не відбувається, наприклад, коли людина сприймає фрустрацію як ненавмисну чи цілком виправдану)» [10].

Розглядаючи теорію Д. Долларда, Е. Фромм зазначав, що її формулювання «постраждало» від чисельності тлумачень поняття «фрустрація». Поширеними залишаються два значення, на які орієнтувались Д. Доллард і його колеги: 1) припинення розпочатої цілеспрямованої діяльності; 2) фрустрація, як заперечення бажання, жадання, пристрасті, «відмова». Найголовніше це те, що Е. Фромм показує позитивну роль, яку фрустрація відіграє в житті особистості. Зокрема, він пише: «жодна важлива справа в житті не досягається без фрустрації». Якою привабливою не була б ідея можливості навчання без будь-яких зусиль, без праці (тобто, без фрустрації), однак вона є недосяжною, особливо, коли йдеться про отримання високої кваліфікації. Якби людина не виявляла здатності справлятися з фрустраціями, то вона, напевно, не могла б удосконалюватись» [9].

Нагадаємо, розглядаючи процес становлення особистості, суголосну точку зору висловлював і Григорій Костюк, позначаючи фрустраційну феноменологію більш ширшим поняттям «внутрішні суперечності», під якими розумілися: 1) розбіжність між «мотиваційними» спонуками і «операційними» властивостями; 2) суперечності між «попереднім досвідом» і вимогами «нової ситуації»; 3) суперечності «між досягнутим рівнем розвитку індивіда, способом його життя, місцем, що він посідає в системі суспільних відносин; 4) амбівалентність емоцій. Як бачимо три перші характеристики внутрішніх суперечностей (мотиваційні, операційні та статусні) конвергентні фрустраційним характеристикам. Однак, ці суперечності, згідно з концепцією Г. Костюка, виконують позитивну роль, оскільки «спонукають людину до активності, спрямованої на їхнє подолання. Одні суперечності долаються, натомість виникають нові, що спонукають до нових дій. Вони виступають як внутрішні спонукання до вдосконалення діяльності особистості» [4].

1) Стосовно поглядів, які висловлювались Е. Фроммом і Г. Костюком може бути наступне зауваження: життєві труднощі, про які ведуть мову згадані автори, так чи інакше

можуть бути подолані вольовими зусиллями, з набуттям досвіду, чи, зрештою, засобами звичайної втечі від фрустраційних вимог. Але як бути із невідворотним впливом, з ситуацією, в якій від людської волі та вмінь нічого не залежить? У цьому випадку йтиметься про стикання зі фрустратором екзистенціального характеру. Характеризуючи сучасність В. Франкл зазначав, що сьогодні людина опинилась у «екзистенційному вакуумі» – актуалізація екзистенціально-буттєвих мотивів особистісного характеру: здатність вбачати сенс у власному житті; формування автономності щодо ситуацій, незалежності по відношенню до зовнішніх виявів, уміння зберігати персональну цінність у соціальному оточенні (зокрема, стосовно установок споживчого суспільства), формування особистісного ставлення до іншого, вироблення прагнення до творчої діяльності, спрямованої на особистісну самоактуалізацію;

2) формування навичок та вмінь важливих для певного виду діяльності у максимально реалістично змодельованих мовах, що зумовлюватиме передбачуваність ситуацій, усуваючи ефект новизни, а також вироблення адаптованості до екстремальних умов, які переважно і виступають у ролі фрустраторів.

Згідно з розкритими вище теоретичними припущеннями, етико-моральні судження презентуються або в усталеній (звичній) соціальній ситуації, або в ситуації проблемній. Відповідно, як припускається, у першому випадку презентуватимуться суто нормативні моральні судження; у другому ж – ймовірні моральні судження вступатимуть у суперечність. Отже, на нашу думку, суб'єкт буде вимушений вдатися до імовірного судження (обираючи його інтуїтивно) або ж до судження випадкового, або ж конструюватиме власне судження (тобто, те, що не пропонується дискурсивно визначеним репертуаром моральних суджень). Таке конструювання уможлиблюється рефлексією, а проблемна ситуація матиме ознаки фрустраційної, так само як суперечність між звичними моральними судженнями матиме ознаки когнітивного дисонансу. Тому, ми вважаємо за доцільне опрідметнити фактори проблемної ситуації, що створюватиметься шляхом постановки перед особами завдання розв'язання моральної дилеми; оскільки оптимальних розв'язків моральних дилем немає, то ситуація матиме ознаки фрустрації; а суперечливість моральних мотивів і суджень зумовлюватиме когнітивний дисонанс. Припустимо, що, зіткнувшись з моральними дилемами, особи будуть вимушені перейти від рівня моральних суджень до суджень етичних – звернутися до образу певного значущого для них авторитету. Так буде зрозуміло, не лише моральні судження особи, а й значущі етичні авторитети для неї, точніше – їхнє образне представлення, це стає перспективою нашого подальшого дослідження.

Таким чином, фрустрація є об'єктивним психічним станом, що виникає у загальному адаптаційному процесі. Цей стан може супроводжуватися деструктивними реакціями у випадку не набуття особою адекватних можливостей реалізації актуальних потреб. Фрустрації у процесі діяльності сприяють набуттю нового досвіду і загальному становленню особистості. Фрустратори екзистенціального характеру сприяють перегляду ситуації та соціальних пріоритетів, на чільне місце виходять метафізичні цінності.

Трактування соціальних ситуацій і фізичних станів залежить від тих оцінок, що визначені культурою. Культурні норми визначають цілі діяльності, ставлення до фрустраторів та можливі варіанти реакцій на фрустратори. Тобто, якщо агресивна реакція визначена культурою як нормативна (тобто, морально виправдана), то зіткнувшись із фрустраційною ситуацією – людина вдаватиметься до агресивних реакцій. Не знайшовши у собі сил проявити агресію, людина переживатиме фрустрацію, оскільки не спромоглася нормативно відповісти на виклик. Відповідно, необхідно констатувати: 1) кожен фрустраційний чинник є таким лише за ймовірністю. Вираження цієї ймовірності залежить від: а) ситуації, в якій він проявляється; б) особистості, яка його сприймає. Дослідження переходу невизначеності фрустратора у суб'єктивну визначеність свідчить, що цей перехід і має не формально-біхевіоріальну визначеність, а культурно-моральну.

Подолання деструктивних наслідків, що пов'язано із фрустраційним станом, вимагають актуалізації рефлексивних механізмів. Адже, фрустраційна толерантність не формується у процесі соціалізації або трудової діяльності, як такої. Фрустраційна толерантність уможлиблюється розвитком здатності до рефлексії культурних і, зокрема, моральних норм, оскільки існує об'єктивний зв'язок «фрустраційна толерантність – рефлексія». Цей процес розвитку рефлексії моральних норм містить розвиток етичної свідомості.

Використані літературні джерела

1. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль [Текст] / Л. Берковиц. – СПб. : прайм–ЕВРОЗНАК, 2001. – 512 с.
2. Завалова Н. Д., Пономаренко В. А. Психические состояния человека в особых условиях деятельности / Н. Д. Завалова, В. А. Пономаренко // Психологический журнал. – 1983. – № 6. – С. 92-105.
3. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса [Текст] / Л. А. Китаев-Смык. М. : Наука, 1983. – 368 с.
4. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості [Текст] / Костюк Г. С. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.
5. Магнуссон Д. Ситуационный анализ: эмпирические исследования соотношений выходов и ситуаций [Текст] / Д. Магнуссон // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5. – № 2. – С. 233–246.
6. Плотичер А. И. Некоторые соображения по вопросу о фрустрации [Текст] / А. И. Плотичер // Вопр. психол. – 1969. – № 2. – С. 144–157.
7. Сосновикова Ю. Е. Психологические состояния человека, их классификация и диагностика. – горький [Текст] / Сосновикова Ю. Е. – М. : Изд-во ГПИ, 1976. – 199 с.
8. Франкл В. Человек в поисках смысла [Текст] / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 196 с.
9. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности [Текст] / Фромм Э. – М. : Республика, 1994. – 447 с.
10. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность : В 2-х т. [Текст] / Хекхаузен Х. – Т. 1. – М. : Педагогика, 1986. – 408 с.